

М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики та масової комунікації Національного університету біоресурсів та природокористування України
Stepanenko Mykola, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Journalism and Linguistic Communication at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
e-mail: myk_ivan@ukr.net
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС ІЗ ПОГЛЯДУ ІСТОРІЇ ТА СЬОГОДЕННЯ Проєкт найновішої редакції українського правопису (1999–2000 рр.)

Статтю присвячено характеристиці особливостей становлення українського орфографічного кодексу доби незалежності. З'ясовано методологію проєкту правопису 1999–2000 рр., встановлено систему орфографічних нововведень, що стосується кожної з них, у проєкції на випрацювану традицію. Виняткову увагу приділено останнім правописним новаціям, які систематизовано та погруповано за різними критеріями й представлено у вигляді своєрідного довідника для тих, хто вивчатиме або досліджуватиме еволюцію найсучасніших орфографічних і пунктуаційних норм. Проаналізовано правописні дискусії, які точаться й нині, доведено, що стихійна критика орфографічної системи різних періодів її розвитку поступово набула конструктивного характеру, трансформувалася із зони екстралінгвальності, зокрема з політичної сфери, у власне мовну зону із жорстко регламентованими законами, опертими на попередній правописний досвід і на сучасну лінгвопрактику. Наголошено, що одним із першочергових натеперішніх завдань є створення єдиного правопису для всіх українців материкової України й діаспори, який слугуватиме важливим консолідувальним чинником нації.

Ключові слова: «Проєкт найновішої редакції українського правопису» 1999 року, правописні норми, засадничі принципи правопису, реформування орфографічної системи, єдиний правопис для всіх українців світу.

UKRAINIAN SPELLING FROM THE VIEWPOINT OF HISTORY AND TODAY. The project of the latest edition of the Ukrainian orthography (1999–2000)

The given article highlights formation peculiarities of the Ukrainian orthographic code of the Independence period. The methods of "spelling" of 1999–2000 were ascertained in succession. In addition, a system orthographic innovations was elaborated, applying to each of them, within the projection of the developed tradition. A whole set of the latest innovations has been analysed in detail. They are classified according to diverse criteria and systematized as a specific kind of guide for those who will study or explore the dynamics of the newest spelling and punctuational standards. The spelling debates that are still going on today got all-embracing highlight. It was proved that the spontaneous critique of the orthographic system of various periods of its development gradually acquired a constructive point, modifying from an extralingual, especially political, sphere, to the proper-lingual one with its strictly regulated laws based on previous spelling experience and up-to-date lingual practice. The emphasis is on the fact that one of the current priorities lies in creating a single spelling model for Ukrainians within the mainland Ukraine and in diaspora, which will function as an important consolidating factor of the nation.

Key words: spelling of 1999–2000, spelling standards, basic principles of spelling code, reformation of the orthographic

Правопис має відображати природу мови.

Ірина Фаріон

Замість вступу

Коротка енциклопедична довідка

ПРАВОПИС – сукупність уніфікованих і загальнообов'язкових правил, якими встановлюють способи передачі на *письмі* мови як упорядкованої знакової системи. Відіграє важливу роль у процесі консолідації будь-якої етнічної спільноти. Формується історично на традиційно-новаційних засадах під дією інтра- та екстралінгвальних чинників, із-поміж яких особливе місце відведено мовному контактуванню. Складається з трьох

підсистем: *графіка, орфографія та пунктуація*. Йому притаманні стабільність та динамізм: у різні історичні періоди розвитку мови правописні норми еволюціонують, нерідко виявляючи суперечливий характер і водночас послідовно зберігаючи традиції писемної мови. Українська мова має понадтисячолітню правописну традицію. Виокремлюють три умовні, але важливі етапи в історії становлення українського правописного кодексу, кожен із яких має свої специфічні особливості (за *В. Німчуком*): 1) давньокиївський

(5–14 ст.), 2) староукраїнський (остання чверть 14–18 ст.), 3) новоукраїнський (19 ст. – сьогодення).

Перший етап. Основою формування давньокиївського правопису, який ґрунтувався на фонетичному принципі, була старослов'янська орфографія, що прийшла в Київську Русь у 10 ст. після прийняття християнства й поширилася зі сфери конфесійного письменства на світське (див. *Давньоруська мова*).

Другий етап. У староукраїнському етапі вирізняють період південнослов'янського (болгарського) впливу та власне український. Перший період пов'язаний із коригуванням церковних книг спочатку в Болгарії з ініціативи патріарха Євтимія (Тирновського), а потім в Україні під керівництвом митрополита Кіпріана та Г. Цамблака, унаслідок чого в пам'ятках 15–16 ст. активізувалося неповноголосся (*врата, древо*), жд і щ замість ж і ч (*межда, свѣща*), уживання ь замість ь або е в середині слів і ь замість ь у кінці слів тощо. Правила тирновської школи системно зафіксовані в орфографічній практиці Л. Зизанія («Грамматика словенська», 1596). Другий період невіддільний від імені М. Смотрицького, який нормалізував правопис церковнослов'янської мови української редакції: увів букву г на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного, запропонував правила використання літер на позначення голосних і приголосних звуків, уживання великої літери, слов'янської пунктуації тощо. Його «Грамматика слов'янська» (1619) була основним підручником церковнослов'янської мови в багатьох слов'янських країнах. Норми Смотрицького швидко набули всеукраїнського поширення, з невеликими модифікаціями вони й нині чинні в християнському богослужінні тих слов'ян, де літургію не здійснюють сучасними національними мовами. В Україні їх використовували і на письмі для світських потреб до початку 19 ст., а на деяких теренах (наприклад, у Закарпатті) – аж до середини 19 ст.

Подальший розвиток живої мови зумовив певну невідповідність із писемно-літературною, унаслідок чого відтворення низки звуків на письмі не відповідало їхній вимові, а зберігалось за традицією – так утвердився й побутував до початку 19 ст. історико-етимологічний правопис. Теоретичні принципи цього правопису пізніше обґрунтував М. Максимович (див. *Максимовичівка*). У Східній Україні історико-етимологічним користувалися до початку 19 ст., у Галичині та на Буковині – спорадично до кінця 19 ст., а на Закарпатті – аж до 1945 р. (див. *Панькевичівка*). Упродовж 16–18 ст. риси живого мовлення все ж фіксувала писемна мова, історико-етимологічний правопис набував нових орфографічних ознак, що стали основою для формування специфічно української традиції: передавання буквою ь звука і незалежно від його походження (*ѡѡ, лѣто, сѣмь, вѣль, жѣнка*); позиційне сплутування букв и та ы, які однаково читалися і позначали голосний звук и (<*ы, і*) (пор.: *синь і сьній*) тощо.

Третій етап. Правописна строкатість притаманна мовній практиці І. Котляревського, з якої починається процес формування нової української літературної мови. Письменник, дотримуючись історико-етимологічного принципу, використовував водночас правила передачі фонетико-морфологічних особливостей української мови, вироблених на засадах фонетичного; він послуговувався спільною з російською мовою абеткою, але з відмінною від неї вимовою звуків, позначених відповідними буквами (пор.: звук і, що походить з о та е, послідовно передавався буквою и, а перед й та голосним – і; звук е – літерами е після приголосного та є на початку слова й після голосного; звук дж – то як д+ж, то як ж; звук дз – як д+з; букви ь і ь заступали апостроф; послідовно вживалися префікси з-, роз- перед дзвінками, с-, рос- перед глухими, а без- у будь-якій позиції; зберігалось написання літери ь у кінці слів та ін.). В Україні, що перебувала у складі різних держав, панував правописний різнобій (див. *Правописні комісії кінця 19–21 ст.*). Чинні на той час орфографічні системи об'єднували різні принципи – раніше запроваджений історико-етимологічний («максимовичівка») і поширений від початку 19 ст. фонетичний (фонематичний), утілений різними версіями: «кулішівка», «драгоманівка», «желехівка» та ін.

Батьком нового правопису вважають автора «Граматики Малоросійскаго нарѣчя» (1818) О. Павловського, орфографічна система якого зорієнтована на фонетико-морфологічний принцип із застосуванням тогочасного російського алфавіту: літерою і позначено звук і незалежно від його походження; буквою ы – звук и; літерою ѣ – сучасну є; вилучено з абетки букву и; замість етимологічних звукосполучень -ться, -шя використано живомовні -цьця, -сся; на місці нинішнього апострофа вжито літеру ь; збережено букву ь у кінці слів після приголосних тощо. Максимально зближена з правописом Павловського орфографічна практика Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Фонетичний правопис підтримували І. Бецький, О. Бодяньський, А. Метлинський, К. Шейковський. М. Гатцук зробив спробу максимальної фонетизації орфографії за допомогою надрядкових знаків (кралок, дужок, рисок тощо), які фіксують на письмі діалектну специфіку української мови. Виняткову роль в утвердженні фонетичного правопису мав П. Куліш. Розроблена ним наприкінці 50-х рр. 19 ст. «кулішівка», попри надмірну фонетизацію, мала свого часу найбільшу популярність в Україні. Поряд із нею активно використовували «драгоманівку», найсуттєвіша методологічна засада якої – позначення однією буквою однієї фонемі: з алфавіту вилучено букви я, ю, є, ї, ш, ь, літеру й замінено на ј (*јама, ичука*), м'якість приголосного передано за допомогою ь (*зілля*) та ін. М. Драгоманов активно впроваджував і пропагував цю орфографічну практику й за кордоном.

Утвердженню фонетичного правопису сприяла також «желехівка», що передбачала послідовне вживання *ї* не тільки на початку складу замість *йї*, але й після приголосного на місці *ѣ* та *е* (*тіло, ніс – несу*, але *ніс – носа*), а для позначення м'якості приголосних перед *е* та йотації голосного – букву *є* (*зіле*). Вона активно функціонувала в Галичині, насамперед в освітній сфері. Досконалішою формою «кулішівки» є фонетизований правопис «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873), діяльність якого пов'язана з іменами *П. Житецького та К. Михальчука*: йотовані звуки *і* та *е* позначено літерами *ї* та *є*; вибуховий *г* – звукосполученням *кг*, а не буквою *г*; у кінці слова припинив уживатися *ь* та *ін*.

Утвердженню фонетичного (фонематичного) правопису перешкодили Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876). У Східній Україні українську літературу в цей час друкували відповідно до російської орфографічної традиції [культивованій правопис скептично поійменовано «*ярижкою*» – від народної назви букви *ы* («ери» – «яри»)]. Помітним явищем у царині українського правопису є надрукована 1904 р. «Руска правопись зі словарцем», яку підготувала «Язикова комісія», що діяла при НТШ у Львові. У цьому виданні запропоновано, зокрема, уживання букви *ї* на позначення м'якості приголосних перед *і* (*діід*), позначення м'якості приголосних перед губними приголосними (*світ*), написання *с* у префіксі перед *п, т, к, х, ф, ц, ч* (*скупити*), *и* в запозичених словах перед *д, т, з, с, ц, р* (*диригент*) тощо.

Особливу роль в історії становлення українського правопису мала «грінченківка» – орфографічні норми, що системно впроваджував і наполегливо популяризував упорядник авторитетного «Словаря української мови» *Б. Грінченко*, а саме: не вживати букви *ї* на позначення м'якості приголосних перед *і*; не позначати через *ь* м'якості приголосних перед ним (*звір*); роздільну вимову передавати буквою *ь*, а не апострофом; не відображати наслідків асиміляції у дієслівних формах перед *-ся* (*смієшся*); уживати літеру *г* на позначення проривного дзвінкого задньоязикового приголосного; писати *и* на початку слова перед *н* (*иноді*) та *ін*. «*Грінченківку*» використовували в українських виданнях до 1921 р.

Особливим для української орфографії був 1918 р., коли вийшли у світ «Головні правила українського правопису», що, на жаль, не були впроваджені. Упродовж наступних років, зокрема 1919-го, коли УАН схвалила «Найголовніші правила українського правопису», а 1921 р. вони були видані й стали надійною базою для підготовки правописних кодексів 1928, 1933, 1946, 1960, 1990, 1993, 2019 рр. Правопис 1921 р. містив правила, складені шляхом ретельного відбору найраціональнішого та найвідповіднішого з того, що напрацювали українські мовознавці кінця 18 – поч. 20 ст. На його основі сформовані «Правописні правила, прийняті Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові»

(1922), які небезпідставно вважають великим досягненням у справі творення соборного правопису для всіх українців.

Реформування. Із 1925 р. розпочато роботу над упорядкуванням нової редакції українського правопису, яку затвердила 1928 р. РНК УСРР («скрипниківський правопис», або «скрипниківка»). Вона передбачала передачу іншомовного *g* через українську літеру *г* у словах, запозичених після 1860 р.; чужомовного *l* як м'якого, тобто *лі, ля, льо, лю, ль*, у новіших (після II пол. XIX ст.) запозиченнях із західноєвропейських мов (*аероплян, бальон, блюза, альтебра*); грецького *θ* (*th*) через *т*, а не *ф* (*катедра, Теофан*); початкового *ε* в чужих словах через *є*, а не *є* (*Європа*), за винятком давніх запозичень із грецької мови (*єретик*); дифтонгів *au* та *uo* через *ав* (*яв*), *ов* (*авдиторія, Штравс*); відмінювання «чужих» іменників *авто, бюро, депо, кіно, мотто, пальто, піяніно, трюмо, саго, щіцоро* як відповідних українських та *ін*. «Український правопис» 1928 р. активно побутує в діаспорі й дотепер, а графічно-орфографічні зміни доби незалежності пов'язані з апелюванням до його окремих методологічних засад. У 1933 р. «скрипниківський» правопис покритиковано передусім за «штучне відмежування української мови від російської», переглянуто й суттєво змінено. Зокрема, вилучено «націоналістичні правила» щодо правопису іншомовних слів, усунено орфографічні форми, які «засмічували» сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами; змінено правило про вживання роду в іншомовних словах; анульовано «націоналістичну модель» нормування географічних назв; відкореговано граматичну термінологію.

1938 р. розпочато чергову процедуру реформування українського правопису. Її завершенням стало затвердження 1945 р. й запровадження до обов'язкового вжитку 1946 р. «Українського правопису», який ще відчутніше дистанційовано від «Українського правопису» 1928 р. й максимально наближено до орфографічних практик «братніх» народів Союзу РСР, особливо – російського. Рекомендовано, зокрема, закінчення *-і* в родовому відмінкові однини іменників з *-ен-*: не *імени*, а *імені*. 1960 р. офіційно затверджено його 2-ге видання з незначними виправленнями та доповненнями. Вони стосувалися головню тих норм, що відображені в опублікованих 1956 р. «Правилах російської орфографії та пунктуації» («Правилах русской орфографии и пунктуации»). В «Українському правописі» 1990 р. продубльовано норми, закладені в попередніх виданнях, і водночас запропоновано нововведення (див. попередні числа цього видання). «Український правопис» 1993 р. суттєво не відрізнявся від попереднього.

Важливим моментом реформування української орфографічної системи став підготовлений відомими вченими, прихильно сприйнятий на IV Міжнародному конгресі українців (Одеса,

1999), але не затверджений «Український правопис» 1999 року – «Проект найновішої редакції українського правопису», що містив 20 суттєвих змін. Основними орфографічними нововведеннями, над якими працювали відомі вчені-мовознавці В. Німчук, А. Грищенко, І. Вихованець, К. Городенська, С. Головащук, Н. Клименко, О. Пономарів, Н. Тоцька, є такі [1, с. 562–568]:

- Писати послідовно букву **г** у питомих (*тава*), засвоєних (*танок*) загальних назвах та у власних найменуваннях (*Гіга* – прізвище; *Ганичі* – топонім).

- Писати літеру **и** на початку українських питомих та засвоєних слів перед приголосними **н** та **р**, на початку відповідних вигуків, звуконаслідувань і похідних від них утворень: *иниий, ирії, ирод, ич!*, *икати*, на початку іншомовних запозичень – загальних і власних назв, коли в мові-донорі на початку слова наявний звук, близький до українського **и**: *ип* («загальна назва пісні в деяких тюркомовних народів»), *Игуатта* («річка в Якутії»).

- Писати слово *пів* у значенні «половина» тільки окремо від сусідніх слів. Коли елемент *пів* має інше значення, писати його разом: *пів ночі*, але *північ, півночі* й т. ін. Разом *пів* писати і в прикметниках, похідних від сполуки *пів* з іменником: *пів години* – *півгодинний*.

- Уживати флексію **-и** в іменниках третьої відміни з кінцевою групою приголосних, а також у словах *кров, любов, осінь, сіль, Русь* у родовому відмінку.

- Уживати закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників четвертої відміни, які відмінюючись приймають **-ен**: *ім'я – ім-ен-и*.

- Відмінювати іноземні запозичення – іменники на **-о**, крім тих, у яких перед **-о** є інші голосні: *пальто – пальта, бюро – бюра* й т. ін.; *Леонардо – Леонарда, але радіо – радіо, Маріо – Маріо*.

- Писати в запозичених загальних назвах тільки **г**, незалежно від того, **h** чи **g** вимовляють у мові-джерелі: *гербарій, гіпотеза, газета, гол*. В окремих словах, запозичених переважно через російську мову з англійської, відповідно до **h** передбачено й далі писати **х**: *хобі, хокей, ноу-хау*.

- В антропонімах та похідних від них лексемах вживати **г** або **г** відповідно до звукового складу (**h** – **g**) назв у мовах-донорах: *Гете, Гегель*. У власних географічних назвах уживати **г**, незалежно від того **h** чи **g** маємо в мові-джерелі.

- Уживати як нормативні паралельні форми: *ефір – етер, кафедра – катедра, марафон – маратон* тощо у словах грецького походження на місці букви **θ** (**th**).

- У загальних назвах іншомовного походження подовження приголосних звичайно не передаємо: *тона, нето, брутто*, але *ванна, вілла, манна, булла* та деякі інші (бо є слова *віла* «русалка в сербів», *мана* й т. ін.).

- Слова з церковно-релігійної сфери (давні запозичення) з «правилом дев'ятки» не пов'язані. У них між усіма приголосними пишемо **и**: *євангелист, єпископ, алуля, Вифлеєм*.

- Поширити «правило дев'ятки» на правопис іншомовних власних назв: *Аристотель, Едип, Сизиф; Занзибар, Сиракузи*.

- У загальних назвах іншомовного походження перед йотованими після губних писати апостроф: *б'юро, б'юджет, н'юітр, м'юзикл*.

- У словах іншомовного походження, де в мові-джерелі звучить **j**, у позиції перед **о** писати **й**: *йонійський, йоаніт, Йоан, Йов*.

- Писати слово *проект* і похідні від нього з буквою **є**.

- Писати **ія** всередині слів іншомовного походження на місці **ia**: *артеріальний, геніальний, матеріал*.

- Не писати зайвої букви **й** у словах, де його немає в мові-джерелі запозичення: *гуява* «вид тропічних деревних рослин», *мая* «індіанський народ у Латинській Америці», *фос*.

- Писати тільки початковий **ю** у словах, де в мові-джерелі початкова група **ju**: *Юда*.

- Передавати іншомовний дифтонг **au** через **ав** у загальних найменуваннях: *авдит, аудиторія, авкціон, автобіографія, автор, інавгурація*. **Au** передавати через **ау** тільки в словах *аут, джоуль, клоун, ноу-хау, Каунас, Лаура, Фауст, Пауль* та деяких інших (за традицією).

- Писати м'який знак після **р** в іменах по батькові: *Ігорьович, Лазарьович*.

Створювалися всі умови, щоб пропоновані норми набули чинності. Активну діяльність розгорнув Інститут української мови, інформуючи суспільство про нововведення. Однак і на цей раз процес легітимізації правопису навіть у найпростішому вияві не відбувся. Знову спрацювали майстерно апробовані раніше технології про нібито складність, архаїчність нововведень, їхню зорієнтованість не на східно-, а на західноукраїнську або діаспорну орфографічну традицію тощо. Лише через два десятиліття – 2019 року – українці одержали новий «Український правопис».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Історія українського правопису XVI–XX століття : хрестоматія / упоряд. : В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ : Наук. думка, 2004. 582 с.

REFERENCES

Istoriia ukrainskoho pravopysu KhVI–KhKh stolittia : khrestomatiia / uporiad. : V. V. Nimchuk, N. V. Puriaieva (2004). Kyiv : Nauk. dumka, 582 [in Ukrainian].

Цитувати: Степаненко М. І. Український правопис із погляду історії та сьогодення. Проект найновішої редакції українського правопису (1999–2000 рр.). *Постметодика*. 2024. № 2. С. 69–72.

Stepanenko M. I. (2024). Ukrainskyi pravopys iz pohliadu istorii ta sohodennia. Proiekt nainovishoi redaktsii ukrainskoho pravopysu (1999–2000 rr.). [ukrainian spelling from the viewpoint of history and today. The project of the latest edition of the ukrainian orthography (1999–2000)]. *Postmetodyka*. 2 (143). 69–72. [in Ukrainian]. URL : <https://ed.pano.pl.ua/handle/022518134/1874>